

УКРАЇНА-РОСІЯ: ВИБОРЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

1. Українофільство та державоохоронна політика царизму.

XIX ст. в Україні як певна історична доба національного самоусвідомлення народу було, за справедливим спостереженням І. Лисяка-Рудницького, дещо ширше календарного століття. Розпочавшись з ліквідації козацької державності, воно тривало до Першої світової війни. Власне, тут не було чогось особливо оригінального: європейська історія теж мала довге XIX ст., яке розтягнулося в часі від Великої Французької революції до Першої світової війни і теж увійшло в історію як час формування сучасних націй. Якщо і далі шукати певні паралелі між українськими та європейськими варіантами історії XIX ст., то найбільш відповідними будуть аналогії з “малими”, або “недержавними”, європейськими народами, які всю свою суспільну енергію в XIX ст. акумулювали на проблемі національного визволення і реалізували її по закінченні Першої світової війни. Цим шляхом йшла й Україна.

Постановка національної проблеми відбулась під впливом європейських ідей романтизму у середовищі гуманітарної інтелігенції, яка займалася вивченням української етнографії, історії та фольклору. Здавалося б чисто кабінетна академічна “боротьба” за спадщину Київської Русі стала однією з перших сходинок до національного самоусвідомлення модерних українців. Першорядну роль тут відіграла також поява нової української літератури, особливо творчість Т. Шевченка, твори якого стали культовими. Своє завершення “академічний” етап українського руху знайшов у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Написана одним з керівників братства М. Костомаровим “Книга буття українського народу” слушно вважається першою редакцією української національної ідеї. Вона наповнена вірою в історичне майбутнє України, її державно-національний ренесанс з демократичною політичною системою влади: “Голос України не затих. І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх слов’ян, і почують крик її, і повстане Слов’янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні у сербів, ні у болгар. Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов’янським”¹.

Як бачимо, поряд з ідеєю суверенності українського народу, його необмеженого права на вільний державний розвиток, автор “Книги” відстоює ідею єднання слов’янських народів. Протягом багатьох десятиліть ці ідеї трактувались як ідеї федералізму і були присутні в більшості українських політичних програм, включно з початковою програмою Української Центральної Ради. Пряма лінія розвитку вела від Кирило-Мефодіївського братства до Центральної Ради, вважав І. Лисяк-Рудницький. Ідеї кирило-мефодіївців мали вирішальний вплив на ідеологію українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст., проте лінія розвитку цього руху ледь не обірвалася

після розгрому братства царизмом.

Розслідуючи справу кирило-мефодівців, царські жандарми досить точно визначили, що головна небезпека в діяльності членів товариства полягала в перетворенні слов'янофільства, яке ні в кого особливої тривоги не викликало, в українофільство, в якому, пам'ятаючи польське повстання 1830 р., побачили ймовірного союзника поляків. В зв'язку з цим було вирішено публічно братчикам у провину українофільства не ставити, оголосивши, що провідною ідеєю їх було прагнення до об'єднання слов'ян. У доповідній записці III відділення імператорської канцелярії про завершення слідства зазначалося, що корисніше буде не показувати малоросіянам, що уряд має причину сумніватися в тому, "чи не посіяні між ними шкідливі ідеї і вжити заходів стосовно них абсолютно протилежних тим, які застосовувалися у Царстві Польському"². Кари зазнали лише чільні діячі братства, найжорстокіше розправились з Т. Шевченком, якого заслали у солдати на 10 років без права писати та малювати. Знову ж таки його звинуватили не у формуванні української ідентичності, а у випадках проти цариці. Були заборонені до друку твори не тільки Т. Шевченка, але й М. Костомарова та П. Куліша. Київська учбова округа була безпосередньо підпорядкована генерал-губернатору Південно-Західного краю. Царській адміністрації на місцях була дана вказівка звертати увагу на всіх, хто займається українською історією та літературою, припиняти "в цій галузі наук всяке зловживання, але найбільш непомітним та обережним чином, без явних переслідувань і, наскільки можливо, не дратуючи уродженців Малоросії"³.

Як не хотів приховати царській уряд факт формування української ідеї ("Книга буття українського народу" вперше була надрукована лише 1918 р.), яких заходів не вживав для того, щоб унеможливити розвиток національної самосвідомості, він не зміг досягнути бажаного. Національна ідея знаходила нових волонтерів.

Як тільки миколаївський режим впав після поразки Росії у Кримській війні та смерті Миколи I, як тільки в Росії почалася лібералізація влади та громадського життя, український рух негайно нагадав про себе. На початку 1856 р. після вступу на російський престол Олександра II М. Костомаров був звільнений від поліційного нагляду, була знята заборона на публікації його праць. Це дозволило йому вже наступного року перевидати монографію "Богдан Хмельницький". В 1859 р. остаточно реабілітований М. Костомаров очолив кафедру російської історії у Санкт-Петербурзі. Роком раніше, після десятиліття солдатської неволі, у столицю повернувся Т. Шевченко. В Санкт-Петербурзі створилася нова українська громада – національний осередок, провідна роль в якому належала П. Кулішу. Він мав в столиці власну типографію і докладав всіляких зусиль для отримання дозволу на видання українського журналу. Журнал потрібен був насамперед як інструмент формування української літературної мови, тобто для вирішення проблеми, яка визнавалася центральною на перших етапах національно-визвольного руху. Принаймні такої "мовної" стратегії в першій половині XIX ст. дотримувався чеський національний рух, який слугував українцям за зразок до наслідування.

Дискусії навколо статусу та майбутнього української мови розгорнулися ще в першій половині XIX ст. В 40-ві роки з апологією мовної уніфікації в імперії виступав В. Белінський. Він вважав, що, потрапивши в обійми імперії,

Україна (в його термінології “Малоросія”) відкрила для себе двері цивілізації, просвіти та мистецтва, а тому: “Мы имеем полное право сказать, что теперь уже нет малороссийского языка, а есть областное малороссийское наречие, как есть беларусское, сибирское и другие подобные им областные наречия”⁴. Що ж до літературної мови, то: “Литературный язык малороссиян должен быть язык их образованного общества – язык русский”⁵. В своїй мовній українофобії В. Белінський не був поодиноким. Нападками на українську мову відзначився професор Московського університету М. Каченовський, який на лекціях доводив, що українська мова – лише попсований поляками варіант російської.

Опір асиміляторській та уніфікаторській політиці складав суть українського руху, творив його протесний характер. Відстоюючи право на видання українського журналу, П. Куліш писав в кінці 1858 р. слов’янофілу С. Аксакову, що українці більш, ніж будь-який народ імперії, позбавлені свободи слова, мають свою пісню співати на чужій землі. “Ми маємо проти себе не один уряд, але й вашу громадську думку, – з докором відзначав П. Куліш. – Ми маємо проти себе навіть власних земляків-недоумків. Нас жменька тих, хто зберігає віру в своє майбутнє, яке на наше глибоке переконання не може бути однаковим з майбутнім великоросійського народу”⁶.

Натякнувши на “земляків-недоумків”, П. Куліш, очевидно, хотів показати, в яких складних умовах доводилося розвиватися українофільству. Воно самоусвідомлювало себе не лише переборюючи урядові бар’єри та утиски, але й земляків з малоросійською ідентичністю. З іншого боку, в табір українофілів прийшли представники раніше полонізованих шляхетських родин, які, назвавши спочатку себе “хлопоманами”, згодом оголосили себе українцями. Один з лідерів “хлопоманів” В. Антонович стає ініціатором створення київської “Громади” – товариства, яке об’єднало сили української інтелігенції і поставило собі за мету розгортання агітаційно-просвітницької діяльності в народних масах, використовуючи для цього науково-просвітні та освітні засоби.

Рух “хлопоманів” потенційно послаблював польський рух і до того ж розмежовував, ділив, принаймні на Правобережжі, суспільний рух на українську та польську сторону. Ця обставина не могла бути непоміченою царським урядом, який остерігався польських виступів значно більше, ніж українських.

Можливо, саме тому, а також в силу лібералізації влади, уряд наприкінці 50-х років не застосовував жорстких санкцій проти українців, хоча був завжди напоготові до вжиття охоронних заходів. Принаймні через перлюстрацію листування він був в курсі ідейних настроїв і Т. Шевченка, і П. Куліша, і М. Костомарова та багатьох інших, проте прямих репресивних заходів не тільки не вживав, але й після всіляких відтягувань дозволив у 1861 р. видавати журнал “Основа”. На одержання дозволу вплинула і та обставина, що видавці наголошували на необхідності практичного використання народної мови в початковій освіті та релігійному житті (проповідуванню), а уряд напередодні звільнення селян від кріпосної залежності не бажав жодних додаткових ексцесів і якимось чином розраховував, що рідною мовою вдасться швидше й дохідливіше пояснити селянам суть реформи.

Так чи інакше, 1861 р. відбувся підйом українського руху, і був він пов’язаний насамперед з виданням журналу “Основа”. Навколо нього згуртувалось декілька десятків дописувачів та співробітників, серед яких Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, В. Антонович. Кожна

книжка “Основи” відкривалась віршами Т. Шевченка, за яким міцно закріпилось визнання батька українського народу. Постать Кобзаря стала культовою. На жаль, Т. Шевченко помер у березні 1861 р. у віці 47 літ, далеко не вичерпавши свій літературний потенціал. Але навіть його смерть стала приводом для маніфестування національної свідомості. Журнал “Современник” з приводу смерті поета визнав: “Шевченко зробився народним поетом і Малоросія, його мила країна, з гордістю та любов’ю повторює його ім’я”⁷. Перенесення праху поета з Санкт-Петербурга до Канева через Київ пароплавом по Дніпру весною 1861 р. набрало сакрального значення. На похорони зійшлися не лише жителі Канева, але й навколишніх сіл, з’їхалась українська інтелігенція. Як відзначав О. Кониський, на похорон зібралось стільки народу, скільки Канів не бачив за всю свою історію. Над могилою було сказано чимало гарячих промов. Інформуючи начальство про хід похорону, канівський поліцеймейстер у рапорті писав: “Шевченка називали батьком України, слава якого не померкне надовго, бо його твори містять зародок майбутньої величі оспіваної ним країни”⁸.

Найбільш глибоку аналітичну розробку національна ідея на сторінках “Основи” знайшла у статтях М. Костомарова. В часописі вперше були опубліковані знамениті статті історика “Две русские народности”, “Правда москвичам о Руси” та “Правда полякам о Руси”, в яких була розгорнута теза про відмінність українців як від росіян, так і від поляків. М. Костомаров вперше публічно заявив про українців та росіян як про два різні народи в магістерській дисертації 1843 р. і далі послідовно дотримувався цієї думки. В 1860 р. він анонімно опублікував у герценському “Колоколе” статтю “Украина”, в якій йшлося про особність українців, які в майбутньому слов’янському союзі повинні утворити окрему громадянську одиницю. Стаття завершувалася фразою, яку згодом часто цитували: “Хай же ні великороси, ні поляки не називають своїми землі, заселені нашим народом”⁹.

Фактично, публіцистика “Основи” так чи інакше обігрувала тезу української самодостатності та відмінності українців від росіян. Наприклад, П. Житецький в статті “Русский патриотизм. Ответ “Дню” ставив під сумнів думку про монополію російської мови в царині науки та освіти. В цій же статті він стверджує, що російська мова “не є ближчим і прямим органом малоросіян”¹⁰. Сучасний російський історик О. Міллер, аналізуючи діяльність “Основи”, відзначив, що просвітницькі інформаційні завдання журналу дуже швидко відступили на другий план, пропустивши вперед завдання національно-мовної ідентифікації. “Основа” стала знаменом боротьби за сучасну українську літературну мову, яка була потужним засобом формування нації. “В центрі уваги публіцистів “Основи” було завдання сформулювати особливу малоросійську чи українську ідентичність з типовою для такого націоналістичного дискурсу увагою до питання про самостійність української мови, а також до історії і до проблеми національного характеру”¹¹, – робить висновок О. Міллер.

На нашу думку, “Основа” не відмовлялась від освітньо-інформаційних та культурологічних завдань. Але унікальність часопису, єдиного і першого українського літературно-публіцистично органу, помножена на суспільні виклики того часу, робила його засобом національної самоідентифікації.

На сторінках “Основи” була надрукована стаття В. Антоновича “Моя

сповідь”, в якій він говорить про причини, що змусили його стати до лав українофілів і порвати з власним соціальним середовищем. Для В. Антоновича цілком очевидно, що сполонізовані представники шляхти повинні виступити на захист українського народу, допомогти йому здобути освіту та самосвідомість або виїхати з України на польські етнічні землі. Видання “Основи” стало потужним каталізатором розширення українофільських лав, до яких потяглася інтелігенція. Журнал сприяв появі мережі громад в містах України та поза її межами, разом з його появою спостерігався ріст недільних шкіл, які українська інтелігенція розглядала як своєрідні лабораторії вирошування національної ідентичності.

“Основа” проіснувала всього два роки і самоликвідувалася в кінці 1862 р. Причиною закриття часопису російські історики називають фінансові проблеми, які постали перед видавцями через невеликі накладі часопису, які в свою чергу пояснювалися вузьким колом інтелігентів-українофілів. Історики української діаспори вважають, що “Основа” впала під ідейним та адміністративним тиском влади та російської громадськості. На наш погляд, свою роль зіграли як ті, так і інші фактори. У всякому разі, не можна не помітити той вал полемічної публіцистики, який з’явився на сторінках російськомовних видань після виходу “Основи”. Зазначимо одразу, що реакція російської сторони не була однозначною. На підтримку українофільства висловлювалися О. Герцен та М. Чернишевський. Але вже соратник М. Чернишевського по виданню “Современника” М. Добролюбов дивився на українську проблему лише трохи толерантніше, ніж В. Белінський.

Гостро негативну позицію в українському питанні зайняла газета слов’янофілів “День”. В статті В. Ламанського українська мова визначалась як діалект російської і відкидалась будь-яка доцільність перетворення її в окрему літературну мову тоді, коли і для України, і для Росії вже вироблена одна спільна літературна мова – російська. В. Ламанський повторює давно вкорінені в російському середовищі тези про українців, білорусів та великоросів як єдиний народ.

З літа 1862 р. нападки російської преси на українофільство набирають системного характеру. “Русский вестник”, “Московские ведомости”, “Современная летопись” не пропускають можливості негативно висловитися з цього приводу. Роль соліста в антиукраїнському хорі перебирає на себе М. Катков. Критика українофілів та поляків стає одним із засобів формування російської ідеї, вироблення принципів інтеграції російської нації. Переломним моментом тут стала боротьба проти польського повстання 1863 р. І влада, і російське суспільство зрозуміли, що західні і південно-західні провінції Росії ще не настільки інтегровані до складу імперії, щоб “польські мрійники” не могли не думати про їх відторгнення. М. Катков, озвучуючи ці думки, твердив, що вся справа в єдності Росії: “В этом согласны все русские; за это дело, как мы уже упомянули, стоит даже вся наша журналистика [...] разногласие относится лишь к преимственности мер. Огромное, можно сказать несметное, большинство русского общества говорит: прежде всего надобно упрочить единство России, надобно связать с ней западный край неразрывными узами; пока это дело еще не сделано...”¹².

Польське повстання підштовхнуло уряд до державоохоронної політики, що була спрямована не лише проти поляків, але й українців. З літа 1862 р. III відділення з ініціативи військового міністра Росії починає активно

відслідковувати діяльність українофілів. У січні 1863 р. шеф жандармів Долгоруков запропонував Київському генерал-губернатору Анненкову вжити заходів для припинення діяльності Київської громади. Однак компромату проти громадівців не було, тому Анненков пропонував Долгорукову спровокувати у пресі дискусію за участі українофілів з тим, щоб згодом використати їх виступи проти них же. Окрім того, Анненков просив жандармів заслати в українофільське середовище свого агента, звернувши також їхню увагу на справу перекладу “Священного писання” українською мовою. Сам генерал-губернатор був різко проти українського видання Євангелія, оскільки вважав цю справу не культурологічною чи релігійною, а суто політичною. “Добившись же перевода на малороссийское наречие Священного писания, сторонники малороссийской партии достигнут, так сказать, признания самостоятельности малороссийского языка, и тогда, конечно, на этом не остановятся и, опираясь на отдельность языка, станут заявлять притязания на автономию Малороссии”, – прогнозував Анненков¹³.

Вникнувши в українофільську справу, Анненков одразу став на державоохоронні позиції, як того і вимагала посада генерал-губернатора. Але одночасно він діяв і як російський націоналіст. Він поставив перед столичним начальством проблему посилення російського впливу в регіоні, уніфікації громадського життя Західної і Східної Росії задля того, щоб зберегти “повноту російської народної єдності”. З доповідями Анненкова знайомився Олександр II, а також через шефа жандармів Долгорукова вони лягли на стіл міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який солідаризувався з поглядами київського генерал-губернатора. Таким чином серед вищої управлінської еліти імперії визрів намір, чи швидше план, антиукраїнських дій.

Спочатку у травневому номері “Русского вестника” була інспірована стаття Іванова “О малорусском языке и обучении на нем”. Як відзначається в сучасній російській історіографії, вона була найпосплідовнішим і найаргументованішим викладом антиукраїнської позиції російської преси¹⁴.

Нам же впадає в око те, що це була ретельно спланована провокація. Її автор не дискутує з приводу тотожності української та російської мов. Він згоджується, що українська може бути перетворена в розвинуту самостійну мову, але одразу ж запитує – кому це потрібно, коли є російська мова. Потрібно це, виявляється, лише українофілам-сепаратистам, які хочуть зруйнувати загальноросійську спільноту, які прагнуть розвинути серед українського народу “поняття про його якусь різку і повну відмінність від великоросів”¹⁵. Стаття майоріла нападками на українофілів і, очевидно, писалась з надією викликати з їх середовища емоційну відповідь. Проте її не було. Тоді за перо взявся сам Катков, який весь свій публіцистичний гнів спрямував проти М. Костомарова за те, що останній првадив збір грошей для видання українських книжок. Катков називає М. Костомарова “одним профессором, составившим себе литературную известность”; софістом, який придумав нісенітницю про два руські народи та про дві руські мови і т.і.

Одразу ж після виступу Каткова київська цивільна влада арештувала В. Синегуба, який заявив про свою причетність до “Київського товариства малоросійських пропагандистів”. Наприкінці червня 1863 р. голова київського цензурного комітету Новицький направив П. Валуєву чергову доповідню про стан українофільства. Вона мала тенденційний характер, знову йшлося про те,

що ніякої окремої української мови не було і не може бути; що її вироблення є справою рук поляків і лише деяких українців. В цьому пасажі й була захована вся суть – автор доповідної просив міністра звернути увагу уряду на те, що український сепаратизм “співпадає з політичними задумами поляків і не виключено, що їм зобов’язаний своїм походженням”¹⁶.

Доповідна підштовхнула Валуєва до підписання циркуляру, яким фактично писемній українській мові було відмовлено у праві на існування. На думку міністра, такої мови не було, нема і бути не може, а “наречие, употребляемое простонародием, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польши; что общерусский так же понятен для малороссов, как и для великороссиян; и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый некоторыми малороссами, в особенности поляками, так называемый “украинский язык”. На “так званій мові” дозволялось видавати лише твори, які належали до “изящной литературы”, тоді як решту книжок “как духовного содержания, так и учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа” друкувати заборонялось¹⁷. 18 липня 1863 р. циркуляр, який отримав пізніше назву Валуєвського, був розісланий в цензурні комітети.

Відчуваючи наближення грози, М. Костомаров за кілька днів до підписання циркуляру виступив у газеті “День” із спростуванням вигадок про солідарність українофілів з поляками. Він намагався також звести справу лише до намірів викладання українською мовою в початковій школі. Звичайно, цей виступ, як і аудієнція українофілів у міністра внутрішніх справ, успіху не мали. Валуєв у своєму щоденнику лише цинічно-презирливо відзначив, що Костомаров був “сильно озадаченный приостановлением популярных изданий на хохольском наречии”, а він (Валуєв) “прямо и категорически объявил ему (Костомарову – Авт.), что принятая мною мера останется в силе”¹⁸.

Звернемо увагу на той факт, що з літа 1863 р. зусилля уряду і націоналістичного сегменту російської інтелігенції стають суголосними і взаємопов’язаними в українському питанні. Хоча здавалось, що норми ліберальної етики ніколи не дозволяли російській інтелігенції співпрацювати з владою. Після видання циркуляру М. Костомаров апелював до М. Каткова листом, в якому зазначав, що після катковських випадів проти українофільства влада починає вживати адміністративних заходів проти видання української літератури. М. Катков не без зловтіхи відповів М. Костомарову в передовій статті “Московских ведомостей” 4 вересня 1863 р. в такий спосіб: “Он (М. Костомаров – Авт.) воображал, что мы очень огорчимся при вести о неприятностях и неудобствах, встречаемых им на его поприще, и что мы бросимся опростетью помогать ему. Но какое нам дело до затруднений, которые он встречает? И из каких побуждений стали бы мы способствовать устранению их? Мы от всей души желали и желаем, чтобы дело его не имело успеха [...] Мы повторим с полным убеждением, что сознательно или безсознательно украинофилы служат очень дурному и вредному делу, что сознательно или безсознательно они служат орудием самой враждебной интриги”¹⁹.

М. Катков виступав як рупор російського націоналізму. Російський національний інтерес є для нього найважливішим імперативом, а все, що нехай і потенційно може скласти йому загрозу, викликає агресію. Катков не приховував, що насамперед його хвилює польська проблема, як найголовніша і найстрашніша загроза Росії. Він не розуміє, як можна бути російським підданам і не бути російським патріотом. Лише тоді, коли поляки стануть російськими

патріотами, можуть скластися підстави до примирення з ними, в протилежному випадку про це не може бути й мови. Катков закликає до активних санкцій проти тієї частини суспільства, яка не має лояльності до російської держави: “Если же целые классы западного края сомнительны в этом отношении, если мы не хотим допустить, чтобы принадлежность этого края к России оставалась предметом вопросов, если мы сознаем, что наш долг относительно России не позволяет нам допускать это, то мы обязаны сказать прямо и открыто, что существование этих классов в том виде, как теперь, несовместно с интересом России, которым мы не вправе жертвовать”²⁰. Сам Катков так формулював завдання, за виконання якого візьметься уряд: розділити польське землеволодіння і збільшити число російських поміщиків у регіоні повстання, а також і число російської бюрократії, яка повинна прийти на зміну польській. Фактично, це був план русифікації регіону. Але Катков не був би Катковим, якби обмежився лише польською проблемою. Принагідно він не забуває і українофілів, продовжуючи вести вогонь по Костомарову. Він не такий наївний, щоби повірити запевненням Костомарова про те, що справа обмежувалась лише поширенням початкової освіти українською мовою. На його думку, справа, якою займається Костомаров, “в сущности несколько не лучше, а может быть и хуже, чем польское дело”. М. Катков пояснив, чому він так вважає: “Ему (Костомарову – Авт.) понятна и приятна мысль о двух русских народностях, но другие не могут выносить такой мысли, другие знают и хотят знать только одну русскую народность, только один русский язык, и знают, что, если бы могли явиться две русские народности, то одна из них тот час же перестала бы быть русской. Другие не могут допустить мысли о возможности какого бы то ни было разъединения между южной Россией и северной, о каком бы то ни было соперничестве между ними, – и к этим-то другим принадлежим мы всею душою, и эти другие, как мы крепко убеждены, все русские люди, любящие свой народ и преданные своему отечеству, где бы они не жили, в Киевской, Харьковской или Архангельской губерниях”²¹. Отже, в побудовах М. Каткова нема місця українцям, натомість є єдина територія і єдиний російський народ, інтелектуальний замах на яких Костомарова робить його в очах Каткова сподвижником поляків, а українофільство – частиною підступних польських планів.

Публіцистичний вогонь М. Каткова по українофілах і передусім по М. Костомарову став своєрідним ідеологічним забезпеченням запровадження Валуєвського циркуляру в життя. О. Міллер вважає, що Валуєв передбачав тимчасову дію циркуляру і наводить на користь цієї думки кілька важливих фактів, проте ми знаємо, що заборона розтяглася на довгі роки, а, головне, логіка державоохоронної політики царизму не передбачала будь-яких поступок українству. Циркуляр міг мати коротку історію лише в тому випадку, коли б остаточно знищив українофільство, але так не сталося. Без сумніву, гальмівний ефект Валуєвської акції для українців був відчутним. Якщо в 1860 – 1863 рр. друком з’явилося 114 назв книжок українською мовою, то у 1864 – 1869 рр. це число зменшилося до 24 назв²². Перестали діяти недільні школи, затихла праця в громадах, частина членів яких була арештована і заслана, як наприклад О. Кониський та П. Чубинський, в північні губернії Росії, а частина, під впливом публічних обвинувачень українофілів у сепаратизмі та поліційних утисків, відійшла від громадської праці.

Заборони, привнесені Валуєвським циркуляром, не були б такими болючими, якби не складала частину більш широкої програми “обрусення” України, як і Білорусії, Литви та Польщі. “Політика, яка проводилася, починаючи з 1863 р. стосовно поляків, українців, білорусів та литовців, вперше в історії Росії відкрито переслідувала мету культурно-мовної русифікації”²³, – вважає А. Каппелер. Для русифікації використовувалися не лише державний апарат, армія, система народної освіти, преса, поширення російськомовної літератури, але й модернізаційні процеси та індустріалізація, зокрема, будівництво залізниць, які повинні були зв’язати Україну з центральною Росією. Однак при всій уявній величї Росії її асиміляторські можливості виявилися малопотужними. Державному апаратові не вистачало чиновників, системі народної освіти – вчителів.

Розглянуті нами події свідчать, що на початку 60-х років XIX ст. інтелектуальні еліти і українського, і російського народів виявили готовність до реалізації власних націотворчих проектів. Український проект був вельми скромним, ставив собі за завдання вироблення модерної національної ідентичності та прищеплення її народним масам. Він опирався на ідеї романтичного націоналізму, роблячи наголос на мовні, етнокультурні та ментальні відмінності українців від росіян та поляків. Росіяни ж були в значно вигіднішому становищі. Вони мали незрівняно більші ресурси, насамперед державу та її бюрократичні інститути, вироблену мову, літературу, систему освіти та засоби масової інформації, проте і завдання, які перед ними стояли, були куди складнішими. На початку XIX ст. Російська імперія завершила формування своєї території, що простяглася зі сходу на захід від Тихого океану до Балтійського моря і яку населяли десятки великих і малих народів. Як відзначив Р. Пайпс, росіянам вдалося асимілювати східні народи в часи станового суспільства, бо східна знать не мала таких привілеїв як російське дворянство, проте вони зазнали невдач у західних провінціях, де місцева шляхта відчувала себе вищою за московське дворянство²⁴. Поділивши Польщу, приєднавши до себе Правобережну Україну, Білорусь, Литву, Латвію, Естонію та Фінляндію, Росія встановила панування над народами, які були більш європейськими, ніж вона сама. І відбувалося це саме тоді, коли Європою почали оволодівати національні ідеї. “Із виникненням новочасної ідеї “народу” нові підлеглі російських царів дедалі певніше почали вважати себе “поляками” (у старій Речі Посполитій “поляками” були лише дворяни), фінами, українцями, литовцями, естонцями тощо, – зазначає Р. Шпорлюк. – Якби російська еліта вчилася на досвіді Заходу, вона б шукала способу витворити нову спільну ідентичність із татарами та іншими підкореними народами, як це, наприклад, зробила Англія з Уельсом та Шотландією, витворивши спільну британську ідентичність”²⁵.

Але, як ми знаємо, Росія ще на зламі XVII – XVIII ст. зробила свій європейський вибір. Прорубавши вікно в Європу, а згодом захопивши Східну і частково Центральну Європу, Росія стала доводити свою європейськість. Р. Шпорлюк, посилаючись на А. Каппелера, пише, що росіяни, взявши на озброєння суто західні національні концепції, “почали писати історію імперії та її попередників як російську національну історію [...] Їхні історики XIX ст. навчили росіян дивитись на імперію як на національну російську державу, були створені також нова філологія та етнографія, які визначили росіян як слов’ян та православних християн”²⁶. Слов’янська ідея передбачала перетворення

слов'янського населення імперії у велику російську націю, яка повинна була протистояти неетнічним росіянам – іногородцям. Проект великої нації передбачав асиміляцію українців. “Між проблемами, що віч-на-віч з ними стояв український народ у ХІХ ст., не було важливішої, ніж дилема щодо вибору між асиміляцією з всеросійською нацією та утвердженням власної окремої національної індивідуальності”²⁷, – відзначав І. Лисяк-Рудницький, розмірковуючи над роллю України в новітній історії. Отже, український та російський національні проекти були контраверзіями. Кожен з них міг реалізуватись лише через заперечення іншого. Запровадження Валуєвського циркуляру, аналогічні заборони білоруського та литовського друкованого слова наче говорили на користь росіян.

Проте тут в історію знову втрутився польський фактор, про який ми вже згадували. “Польський національний рух був першим і таким, який сильніше за все струсонув Російську імперію, – відзначив А. Каппелер. Він кинув виклик не лише урядові, але й ширшим групам російського суспільства, і вплинув на литовців, білорусів і українців, які століттями були залежні від польської шляхти і знаходились під впливом польської культури”²⁸. Згоджуючись з висновком А. Каппелера, відзначимо, що нас цікавить інша обставина, яка залишилась поза межами цієї цитати. Зокрема те, що український рух ідентифікував себе не лише в боротьбі з росіянами, але й з поляками.

Про цю обставину добре знали жандарми ІІІ відділення. Відряджений у вересні 1863 р. в Україну з завданням в'янути масштаби “малоросійської пропаганди” жандармський полковник Мезенцов в своїх рапортах застерігав від радикального покарання українофілів, бо це могло б призвести до їх зближення з поляками, а от тоді, на його думку, “малоросійська пропаганда” могла стати дійсно небезпечною²⁹. Як вважає О. Міллер, Мезенцов бачив у “малоросійській партії” об'єкт боротьби російського та польського впливів і навіть можливого союзника у боротьбі з польським рухом³⁰. Саме тому репресивні заходи проти українофілів у 1863 р. не були жорстокими. Всі вислані на північ отримали можливість працювати, а до кінця 60-х рр. повернутися в Україну. Редакторам “Основи” П. Кулішу та В. Білозерському було запропоновано урядові посади у Варшаві.

Пауза в українському русі розтяглася до початку 70-х років ХІХ ст., коли під впливом зростання суспільно-політичних рухів в Росії українським діячам вдалося відновити діяльність “Громади” спочатку у Києві, а потім і в інших містах України. За цей час підросло нове покоління української молоді, а на зміну старим лідерам М. Костомарову та П. Кулішу прийшли нові – В. Антонович та М. Драгоманов. Тепер вони визначали завдання та стратегію діяльності “Громади”. М. Драгоманов намагався виправдати українофільство в очах громадськості та влади. У “Вестнике Европы” за 1872 р. він опублікував свою працю “Восточная политика Германии и обрусение”, в якій поставив під сумнів доцільність русифікації західних районів Росії, в яких ця політика викликала негативну реакцію місцевого населення, і зрештою була невідгідна Росії, бо посилювала позиції її ворогів – німців та поляків. Він застерігав від голого запозичення французької асиміляційної політики, оскільки ситуація французька значно відрізнялась від ситуації російської. М. Драгоманов намагався інтерпретувати українофільство як частину слов'янофільства (пізніше в еміграції він напише, що це був тактичний крок). М. Драгоманов вважав,

що Україна (Малоросія) і так є частиною Росії, тому в її додатковому “дору-сенію” нема великої потреби³¹. З іншого боку, того ж 1872 р. М. Драгоманов підготував статтю “Антракт з історії українофільства (1863 – 1872)”, в якій критично висловився на адресу попереднього покоління українофілів за їх максималізм у мовному питанні. М. Драгоманов відмовився від протиставлення української мови російській, вважаючи, що викладання в початковій школі може вестися двомовно, а знання російської мови українцям не зава-дить. Як ерудит М. Драгоманов бачив, що українцям катастрофічно не виста-чає високої культури і саме на її вироблення і треба спрямувати всі сили³². В одному з листів він напише, що українці як нація ще не сформувалися і є річ-чю в собі. Тому Україні “треба наукової й літературної праці, щоб себе пізна-ти”³³, а не крикливої агітації та пропаганди. Для забезпечення умов для такої праці громадівці доклали певних зусиль для відкриття у Києві Південно-Захід-ного відділу Російського імператорського географічного товариства, який зробили центром своєї діяльності. Організувати Відділ вдалося завдяки під-тримці київського генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова, який у квітні 1872 р. направив голові Російського імператорського географічного то-вариства вел. кн. Костянтину відповідне прохання. Генерал-губернатор дуже добре знав організаторів відділу, їх українофільські переконання, але розра-ховував на те, що отримавши можливість легальної діяльності, громадівці не будуть переступати межі дозволеного, з одного боку, а з другого – будуть пев-ною противагою полякам.

Установчі збори Відділу відбулися 13 лютого 1873 р., його головою було обрано великого землевласника Г. Галагана, рід якого мав козацько-старшинське коріння, а виконавчим секретарем, в руках якого зосереджува-лося керівництво поточною діяльністю, відомого етнографа, члена “Грома-ди” П. Чубинського; його заступником став О. Русов. Ф. Вовк так зга-дував пізніше цю подію: “Із 17 членів, що їх перераховано в протоколі цьо-го історичного засідання, 10 або 11 були членами нашої “Громади”, 3 нале-жали до так званого співзвучного ґрунту – до “Громади” вони формально не належали, але співчували і сприяли її меті. Лише троє – М.К. Бунге, В. Я. Шульгін та, здається, П.К. Любимов були для нас люди цілком сторонні (а Шульгін починав вже тоді робитись відверто ворожим). Яким кумедним не здавалося нам оце засідання “Громади” під головуванням генерал-губер-натора, але нікому і в голову не приходило, що ми ніби користуємося з чу-жої необачності. В дійсності ми одержали лише те, на що ми мали за здоро-вим розумом повні права: збиратись і відкрито займатись науковою діяль-ністю про Україну й для України”³⁴.

Згодом дійсними членами Відділу стало понад 100 осіб, переважна біль-шість з них належала до “Громади”, яка направляла діяльність відділу. З іншо-го боку, можливість легальної праці у Відділі, патронат над ним генерал-гу-бернатора, сприяли притоку в українофільські лави нового поповнення. О. Русов, згадуючи “Громаду” того часу, відзначав, що, окрім 70 осіб її основ-ного складу, був ще цілий загін молоді, який допускався на її засідання. Так що кількісний склад науковців нараховував до 200 осіб. М. Драгоманов, який піс-ля довгострокового закордонного відрядження повернувся до Києва у верес-ні 1873 р., був приємно вражений національним підйомом, який панував у міс-ті. “У Києві я застав чималий рух українців, – згадував він. – Старші (по біль-шій частині учителі гімназії) чинили зерно нововідкритого “Юго-Западного

Отдела Географического Общества”, молоді студенти збиралися у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки”³⁵.

“Громада” перебрала в свої руки газету “Киевский телеграф”, яка друкувала статті і російською, і українською мовами, купила типографію, де видавалися дешеві книжки для народу. Найважливішим досягненням Південно-Західного відділу Російського географічного товариства стали публікація семи томів “Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, проведення у Києві археологічного з’їзду та одноденний перепис населення Києва 2 березня 1874 р. Перепис був унікальним статистичним явищем того часу, який ставив собі за мету розібратись з етнічним складом населення міста та мовною ситуацією. Кияни повинні були визначитися з своєю рідною мовою. 74 % опитаних виявилися народженими в Україні, 21,5% визнали себе “уроженцями Московщини”. Питання про українську мову із зрозумілих причин не могло бути прямо поставленим, воно було сформульоване як “малорусское наречие” російської мови. Перепис показав, що 80 % киян говорили російською або її діалектами (наречіями), причому малоросійським – 39,26%. Це показувало, що асиміляційні процеси, принаймні у великих містах, вже набирали обертів. М. Драгоманов з цього приводу ставив риторичне запитання: “Що ж буде, якщо міста України зовсім відокремляться від українських сіл і своєю освітою неукраїнською мовою”³⁶.

Активізація українофілів, їх легальна діяльність у Відділі географічного товариства не могла не турбувати антиукраїнські сили. Якщо в 1862 – 1863 рр. головним опонентом українофілів виступив М. Катков та його періодичні видання, то 1874 р. цю роль на себе взяв “Киевлянин”, місцева газета, редактором якої був В. Шульгін. Разом з М. Юзефовичем В. Шульгін розпочав у 1874 р. кампанію проти українофілів та їх діяльності у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства. Знову на поверхню були витягнуті мовні проблеми. Газета не залишила каменя на камені від пропонованого М. Драгомановим проекту двомовного навчання. “Киевлянин” з культурологічної площини перевів цю проблему в політичну. Газета лякає громадськість тим, що, почавши з початкової школи, згодом українофіли почнуть думати над відкриттям гімназії, а після цього вимагатимуть діловодства українською мовою у волосних управах, мирових та окружних судах. А це вже, на її думку, кримінал, підрив державних підвалин. “Киевлянин” не міг заспокоїтися і від того, що у згаданий вище перепис населення Києва був включений пункт про українську мову, якої, згідно з Валуєвським циркуляром, не могло бути. Вся ця кампанія велася одночасно з ліквідацією владою наслідків народницького “ходіння в народ”. Під впливом цих нападок у відставку пішли Г. Галаган та О. Борисов, які мали великий вплив у Санкт-Петербурзі. Проте київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков та куратор Київської навчальної округи П. Антонович продовжували патрунувати Відділ. Коли наприкінці березня 1875 р. М. Юзефович в черговий раз вирішив використати шпальти “Киевлянина” проти громадівців, генерал-губернатор змусив цензуру заборонити публікацію, а міністрові внутрішніх справ О. Тімашову написав, що йому (генерал-губернатору) “відомо все, що робиться у відділі Товариства, він, по-моєму, не є центром українофільських змагань; коли серед членів його знаходиться багато людей, що співчуваюче ставляться до українофільства, то із цього ще не виходить, щоб сам Відділ був центром подібних

змагань”³⁷. Ф. Савченко в свій час, посилаючись на окремі щоденникові записи О. Кістяківського, висловив припущення, що на поведінку генерал-губернатора наклали відбиток більш ніж холодні відносини з Юзефовичем³⁸. О. Міллер, який теж досить детально вивчав перебіг зазначених подій, вважає, що київський генерал-губернатор дотримувався зовсім іншої тактики у стосунках з українофілами. Він хотів попередити газетну полеміку, щоб не надавати українофільству того політичного значення, якого воно насправді не мало³⁹.

Позицію, близьку до генерал-губернаторської, займав куратор Київської учбової округи П. Антонович. Спочатку він залишив без відповіді листа міністра народної освіти графа Д. Толстого, в якому йшлося про те, що “существующая в Киеве партия украинофилов стремится провести в народе мысль о выгодах отделения малорусского края от России”⁴⁰. Через кілька місяців на адресу П. Антоновича прийшов аналогічний лист від заступника міністра О. Ширинського-Шихматова. Від куратора вимагали надіслати у міністерство список осіб, підозрюваних в українофільстві. Проігнорувати фактичний наказ вдруге було небезпечно, тому П. Антонович підготував розгорнутого листа, в якому говорив про стан справ у окрузі. Українофільству в ньому було приділено чимало уваги, а висновок був таким: “... я не могу указать ни на кого, кто бы навлекал на себя сомнение в украинофильском направлении, разумея это последнее в смысле сепаратистических стремлений; найдутся лица, любящие и поющие малороссийскую песню, лица, вынесшие с детства из семьи привязанность к малороссийским обычаям, но подозревать их по этому в политической неблагонадежности без всяких других поводов к тому едва ли будет основательно”⁴¹.

Прихильне ставлення таких двох чиновників як генерал-губернатор та куратор шкільної округи до пори до часу захищало Південно-Західний відділ від нападу недоброзичливців. Очевидно, В. Шульгін та М. Юзефович зрозуміли, що власними силами ситуацію їм не переламати, тому 1875 р. вони знайшли собі союзника в особі М. Каткова. В “Русском вестнике”, який він редагував, з’явилося кілька резонансних статей, спрямованих проти українофілів, зокрема проти надрукованої у львівській “Правді” 1874 р. статті М. Драгоманова “Література російська, великоруська, українська і галицька”. Виступ “Русского вестника” наробив великого розголосу, а особисто М. Драгоманову коштував професорського місця у Київському університеті, окрім того, в кінці серпня 1875 р. за особистою вказівкою Олександра II було створено для всебічного обговорення справи українофілів спеціальну Нараду під головуванням міністра внутрішніх справ, до складу якої поряд з міністром народної освіти, обер-прокурором Святішого Синоду та шефом III відділення був включений М. Юзефович⁴². Його поява у складі такої наради була наслідком доносу на український рух, який він направив, швидше за все, на початку серпня 1875 р. шефу III відділення генералу Потапову. Вже перебуваючи у складі наради, М. Юзефович підготував для її членів записку “О так называемом украинофильском движении”, в якій в розгорнутому вигляді з високим рівнем відповідної патетики виклав свої погляди на проблему. Спочатку він говорив про росіян (русские племена) як гомогенну етнічну спільноту з єдиною вірою, мовою, історією та ідеалами: “Со времени воссоединения Малороссии с Русским государством не было с ее стороны ни одного признака обособления, а

напротив того тысяча фактов свидетельствуют о ее постоянном стремлении к полному слиянию в общенародном единстве”⁴³. На його думку, все було б добре, якби не з’явилися українофіли, яких він визначає як “средства к произведению внутренней смуты для чисто революционных целей”, а природу їх появи, зрозуміло, не логікою внутрішнього розвитку народу, а польськими підступами (“Политические идеи малорусской исключительности есть измышленные австрийско-польской интриги, а у нас она пущена в ход поляками в начале 60-х годов”⁴⁴). Від Юзефовича в черговий раз дістається “Основи”, М. Костомарову, П. Кулішеві та М. Білозерському, але головний вогонь був зосереджений по Відділу географічного товариства. Він став тою посудиною, за виразом М. Юзефовича, в яку були кинуті українофільські дріжджі. Нарешті, перо М. Юзефовича скеровується на М. Драгоманова, головного виразника прагнень українофільського демократизму. У автора записки нема сумніву, що саме “этому то борзописцу мы и обязаны выяснением, не оставляющим никаких сомнений, того значения, какое заключает в себе настоящее украинофильское у нас движение”. Висновок записки короткий, лапідарний, але не залишає жодних альтернативних можливостей: “Хотя политические заразы не могут иметь у нас такого разрушительного значения, как на Западе, но были же у нас примеры такого заражения, которые угрожали судьбам России бедствием, о каком страшно подумать. Поэтому энергические меры для пресечения зла необходимы; но меры не частные, пресекающие отдельные явления, и не паллиативные, а радикальные, искореняющие самые причины, которые дают злу возможность разрастаться”⁴⁵. Тобто для М. Юзефовича головне ліквідувати кийвський осередок українофільства, звести такі мури, за які б він вже ніколи і за жодних обставин не проник.

Запропонованим напрямом і пішла нарада – вона не стала розбиратись в подробицях діяльності Південно-Західного відділу географічного товариства, а сформулювала висновки “для присечения украинофильской пропаганды”, які складались з 11 пунктів. Кожен з них починався імперативами “не допустить”, “воспретить”, “запретить газету”, “усилить надзор”, “очистить библиотеки”, “обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей”, “закреть на неопределенный срок”, “немедленно выслать из края”.

В дещо зміненому вигляді висновки були 18 травня 1876 р. затвержені Олександром II в німецькому місті Емсі. Згодом вони дістали назву Емського указу, який відіграв в історії України зловісну, але не однозначну роль. Прямою дією указу стали ліквідація Південно-Західного відділу Російського географічного товариства та закриття “Київського телеграфа”, заборона друкування в межах Росії будь-яких оригінальних чи перекладних книжок українською мовою (за винятком історіографічних пам’яток та творів “изящной словесности”, але з дозволу цензури та російською орфографією). Заборонялись навіть українські тексти під нотами. Не дозволялось завозити українські книжки із-за кордону. Кадрові нагінки були не такі жорстокі. М. Драгоманову ще на початку 1876 р. дозволили виїхати за кордон, а П. Чубинському, виславши його з Києва, дозволили жити у Санкт-Петербурзі і навіть дали місце для роботи у міністерстві шляхів сполучення. П. Косач був поновлений на посаді мирового посередника весною 1879 р. Неблагонадійними на території Київської шкільної округи було визнано 8 викладачів, п’ятьом з них запропонували змінити місце праці і виїхати за межі України.

Традиційно і давніша, і сучасна українська історіографія різко негативно оцінює Емський указ, і тут, очевидно, немає нічого дивного. Як і свого часу Валуєвський циркуляр, він мав відчутну гальмівну силу, ставши потужною перепорою для українського руху. “Диявольська то була думка поставити під заборону саме українське слово, бо сим на довгий час одтягнуто громадянську увагу од справ суто політичних українських та зосереджено на обороні основного права самого українського слова, – писав О. Лотоцький. – Сим політичний рівень української думки принижено та зріст її здержано, порівнюючи з думкою громадянства московського, що малу привілейну розкіш оперувати в сфері самих розумінь політичних поза національними форматами, в яких обмежень не знало. Звідси оте нещасне наше вузьке культурництво українського руху, що часто не піднімався справді над проблемами самого культурно-національного порядку”⁴⁶.

Емський указ діяв без малого 30 років, його дію явочним порядком скасувала революція 1905-1907 рр. Це був безпрецедентний репресивний захід, заборони якого частково були пом’якшені лише 1881 р., коли на російський престол зійшов Олександр III, та в середині 90-х років XIX ст., коли російським царем став Микола II*. В умовах дії указу виросло ціле покоління українського народу, позбавлене можливості освіти рідною мовою, змушене або залишатись неписьменним, або здобувати її російською мовою. Поряд з запровадженням у 1874 р. загальної військової повинності, інтенсивним зростанням міст дія указу була спрямованою асиміляційною акцією. Проте, як ми вже говорили, асиміляційна політика, побудована на забороні, не була аж надто ефективною. С. Єфремов, який у 80-х роках навчався у Київській духовній семінарії, пізніше згадував: “З 1883 р., коли і спектаклі, й концерти українські в Києві було заборонено, а університетське життя по студентських розрухах 1884 р. було дуже врзано, шляхів для свідомості української стало менше, але все-таки вона звідкись бралась, – чи то з води, чи з повітря – і свідомі національно люди в семінарії не переводились”⁴⁸. Подібну ремарку про своє навчання у Кам’янець-Подільській семінарії в другій половині 80-х років, тобто через 10 років дії указу, залишив О. Лотоцький. Він відзначав, що незважаючи на те, що серед семінаристів не було ідейного українського руху, але “твердо держалася українська стихія, остільки твердо, що всі майже столітні заходи обрусення не вплинули навіть остільки, щоби витиснути з ужитку мову українську. Мова між самими семінарстами вживалася виключно українська”⁴⁹. За переписом 1897 р. українську мову як рідну визнало 72, 57% жителів України, але в містах відсоток українців ледь перевищував 30%⁵⁰. Беручи до уваги зростаючу роль міст, процеси модернізації та індустріалізації, це був тривожний для українців симптом. Не виключено, що ситуація могла скластися значно гірше, якби замість репресивного Емського указу спрацював більш гнучкий план Дондукова-Корсакова, який передбачав за рахунок невеликих поступок змусити українофільську інтелігенцію, якщо не до співпраці з владою, то до лояльного ставлення до неї. Згадаймо, що у 1872 – 1873 рр. М. Драгоманов ще грався з ідеями “русского единства”, говорив про двомовність

* Є. Чикаленко згадував, що в середині 90-х рр. XIX ст. В. Антонович та П. Житецький звернулись до київського генерал-губернатора Драгомирова з проханням, щоб “він ужив у Петербурзі заходів, аби скасувати або полегшити закон 76 року [...] Результатом заходів Драгомирова було справді малесеньке полегшення для українського слова, і “Киевской старине” нарешті дозволено було друкувати на своїх сторінках українську белетристику” (Чикаленко Є. Спогади. 1861-1907. В 3-х част. – Львів, 1925. – Ч. 2. – С. 22).

шкільної освіти, про те, що російська мова не завадить українцям. Після Емського указу легальна національна культурницько-освітня робота в Україні стала практично неможливою, через це чисельність Київської громади різко зменшилась. І це начебто говорило на користь указу, якщо користуватись логікою його творців.

Однак не все було так однозначно. Київська громада не лише кількісно скоротилася, але й розкололася на дві частини. Одна з них пішла за В. Антоновичем, який виступав за традиційні для українофільства методи національного усвідомлення народу через культурно-освітню діяльність. Як ми знаємо, можливості її були дуже обмеженими. Інша частина громадівців, яку уособлював М. Драгоманов, стала на шлях політизації українського руху. 1876 р. М. Драгоманов виїхав за кордон і у 1878-1882 рр. видавав у Женеві перший український політичний безцензурний часопис “Громада”, завдяки якому Європа познайомилася з українською проблемою. Той поворот долі, який стався з М. Драгомановим під впливом підготовки, запровадження та дії Емського указу, обернувся його політичною українською місією. Розмірковуючи над природою цієї місії, М. Грушевський підкреслив в ній “спеціально корисні з деяких поглядів і zarazом незвичайно відповідальні політично-громадські обставини”. Насамперед він відзначив, що таким робом М. Драгоманов, хоч і змушений був вести гірке емігрантське життя, проте звільнився від тиску царського режиму, а також від місцевої буденщини та гуртківщини, в нього відпала необхідність говорити езопівською мовою. Місія М. Драгоманова “витягла українство з манівців провінціалізму і опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху і змушувала орієнтуватись на перспективи загального політичного і соціального визволення”⁵¹. На думку М. Грушевського, місія М. Драгоманова – це ціла епоха в українському житті. І дійсно, вже в новому числі “Громади” М. Драгоманов закликав українців “Жити по своїй волі на своїй землі”⁵². Цей заклик виходив далеко за межі освіти українською мовою, поєднуючи і соціальні, і національні проблеми українства. Він на довгі десятиріччя став основним гаслом українського руху і не випадково у червні 1917 р. був перефразований в тексті І Універсалу Центральної Ради. Діяльність М. Драгоманова знаменувала перехід українського руху від вузького культурництва до політичного етапу.

Запровадження Емського указу дало ще один важливий для українства наслідок: воно стимулювало інтеграцію праці наддніпрянської та галицької української інтелігенції. Не маючи змоги вільно працювати на підросійській Україні, українська інтелігенція шукала і знаходила можливості до праці в Галичині. 1873 р. у Львові за ініціативою О. Кониського, М. Драгоманова, Д. Пильчикова, на кошти Є. Милорадович з роду Скоропадських було засноване Літературне товариство ім. Тараса Шевченка. На початку 80-х років починають друкуватися газета “День” та журнал “Зоря”. Емський указ завдав морального удару по галицьких москвофілах – з кінця 80-х років українофільство стає домінуючою течією громадського життя українців-галичан. Швидко Східна Галичина перетворюється в український П’ємонт, стаючи важливим чинником формування модерної української ідентичності, яка поступово завойовує обидва береги Збруча.

Нарешті, репресивні заходи царизму сприяли зближенню частини української інтелігенції з російським революційним рухом, оскільки народницька

ідеологія була притаманна і українській, і російській інтелігенції. Діалектика цього зближення не була однозначною. З одного боку, воно радикалізувало українців, вводило їх в русло загальноросійського революційного руху, з іншого – розмивало лави української інтелігенції, залучаючи значну частину української молоді, невдоволеної поміркованістю українського руху, до російських революційних організацій.

Підсумовуючи викладений вище матеріал, можна уявити генезу українсько-російських стосунків другої половини XIX ст. у вигляді двох протидіючих тенденцій. Насамперед, відзначимо розвиток культурницької фази українського руху, яка була спрямована на консолідацію та мобілізацію української інтелігенції, що знаходилась під впливом ідей романтичного націоналізму, намагаючись формувати національну самосвідомість народу засобами освіти рідною мовою, створення модерної національної літератури та гуманітарної науки, передусім етнографії та історії.

Незважаючи на те, що ця інтелігенція була малочисельною і не виходила з кола культурологічних проблем, вона зустріла різкий спротив з боку імперської бюрократичної верхівки та тієї частини російського суспільства, яке було заангажоване ідеями російського націоналізму, що тільки почав зароджуватись і в основі якого лежала ідея формування великої російської нації, яка мала об'єднати всі слов'янські народи імперії. Цей спротив швидко переріс у репресивну державоохоронну політику, найхарактернішими виявами якої стало підписання Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р. Ці акти поставили українську культуру за межі легального існування в імперії, надзвичайно сильно загальмували розвиток українського руху, інспірували асиміляційні процеси, долучились до формування малоросійської ідентичності у частини населення. Проте остаточно знищити репресивними заходами український рух творцям цієї політики не вдалося. Російська державна машина і молодий російський націоналізм виявилися не готовими до реалізації цього надзвичайно складного завдання.

Як вважає О. Міллер, і з цим висновком не можна не погодитись, “українське питання” обернулося інтелектуальною поразкою самодержавної верхівки, всі зусилля якої були спрямовані не так на реалізацію проекту великої російської нації, як на збереження імперії⁵³. Ці два завдання були близькими, але не тотожними. Як це не парадоксально звучить, надмірна жорстокість і прямолінійність дій влади дали змогу українському рухові не лише вистояти, але й отримати додаткові стимули до саморозвитку.